

ІДЕЙНО-ХУДОЖНІЙ АНАЛІЗ КІНОПОВІСТІ «ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА»

ІСТОРІЯ ЗАДУМУ, ПРОБЛЕМАТИКА, АВТОБІОГРАФІЧНІСТЬ ТВОРУ

2 / За словами критика Л. Новиченка, «Зачарована Десна» — найвидатніша в сучасній літературі розповідь про те, від яких духовно-поетичних «берегів» відчальють народи — і разом із ними їхні художники — на переломі нової епохи, що вони беруть від свого історичного «дитинства» у майбутнє і що залишають у минулому»¹.

Задум написати такий твір виник у Довженка ще в роки другої світової війни. Обдумує твір багато років, говорить про це у листах до рідних, у щоденнику, маючи намір видати таку книжку, яка б «принесла людям утіху, відпочинок, добру пораду і розуміння життя». 30 березня 1948 року письменник уже чітко заявляє про свій намір «написати докладно і абсолютно відверто, як труд цілого фактичного життя, з великими екскурсами в біографію, в дитинство, в родину, природу, пригадати всі чинники, які створювали й визначали смак, тонкість сприймання». Проте «Зачарована Десна» з'явилася лише в 1955 році, за рік до його смерті.

Кіноповість «Зачарована Десна» — твір новаторський за художньою формою, за розв'язанням проблем: які основні фактори формування людської особистості, в чому духовне джерело справжнього таланту, яка роль праці в житті людини. Новаторським цей твір можна назвати ще й тому, що висвітлює він глибокі філософські категорії про шляхи народу й людини до щастя, прекрасне й потворне в житті, покликання, сутність людини, її можливості, добро і зло, життя і смерть.

«Зачарована Десна» — твір автобіографічний. Але не тільки «свою природу на ранній досвітній зорі коло самих її первісних джерел» показав автор, а й переконливо довів, що дитинство — найщасливіша і водночас найвирішальніша пора в житті кожного. Те, якою зросте людина, залежить від багатьох факторів, які впливають на неї в перші роки життя, коли формуються її смаки, принципи та переконання. Отже, в «Зачарованій Десні» ми можемо прочитати не лише про дитячі роки Довженка, а й про дитинство тисяч селянських дітей, що зростали в радості навпіл із горем та печаллю.

Справедливості ради слід зазначити, що О. Довженко уникає вирашного композиційного прийому — показу свого малого ге-

¹ Новиченко Л. Естетичні уроки Довженка // Життя як діяння: Вибр. статті. — К., 1974. — С. 340.

роя у стосунках з однолітками, і зосереджується на внутрішньому світі хлопчика.

Оповідач у творі — сам письменник, який виступає у двох образах: як автор і як герой кіноповісті — маленький Сашко. Відповідно і розповідь має двоплановий характер. Перший план — це своєрідне поетичне відтворення світу в дитячій свідомості; другий — філософські роздуми зрілої людини-митця про смисл людського буття, роль дитинства у формуванні особистості. Саме в роздумах найбільше розкривається літературна особистість автора. Письменник прагне показати межу між добром і злом, красивим і потворним, велич духовних можливостей простої людини і тягар трагічних випробувань, що випадає завжди чомусь на її долю.

СЮЖЕТ, КОМПОЗИЦІЯ, ЖАНР

Деякі дослідники зазначають, що в кіноповісті «Зачарована Десна» «чіткий сюжет відсутній», однак це не перешкоджає читати книжку з неослабною увагою.

У пошуках необхідної для форми втілення художнього задуму, кращої організації матеріалу О. Довженко звертався до випробуваних часом джерел — фольклору і класичної літератури. Саме від фольклору значною мірою йде звернення автора до так званого «нанизування мотивів, використання ліричних і публіцистичних відступів, традиційних зачинів і закінчень, обрамлення, поетичної антитези і зіставлення, ретардацій»¹ (ретардація — штучне уповільнення дії для звернення уваги читача на дану подію, епізод, думку).

Композиція кіноповісті «Зачарована Десна» складна. Весь твір — це органічне поєднання ліричних і філософських роздумів літнього Довженка з романтичним, відкритим світу поглядом малого Сашка. Умовно твір можна поділити на окремі новели («Город», «Хата», «Смерть братів», «Смерть баби», «Повінь», «Сінокіс», «Коні», «До школи» плюс ліричні та публіцистичні відступи), але це зруйнує цілісність твору. «Зачарована Десна» — немов суцільний плин думок, спогадів, що напливають одні на інші, це зображення умов, в яких формувався світогляд майбутнього митця. Особливості композиції «Зачарованої Десни» зумовлені ще й жанром твору — кіноповістю. Звідси й фрагментарність, швидка зміна «кадрів», планів. Однак знову ж таки зазначимо, що це не впливає на цілісне сприйняття ліричної, сповненої тонкого гумору авторської сповіді. Сам О. Довженко як кіносценаріст вважав, що «сценарій [а кіноповість «Зачарована Десна» є одночасно сценарієм до однойменного фільму] треба писати двома руками: в одній маленький тонкий пензель для випису-

¹ Полярши О. Є. Композиційно-стильові особливості творів О. П. Довженка // Укр. мова і літ-ра в шк. — 1976. — № 1. — С. 19.

вання очей і вій, а в другій — великий пензель для широкого, розмашистого письма стокілометрових просторів, пристрастей, масових рухів».

ОБРАЗИ «ЗАЧАРОВАНОЇ ДЕСНИ», ХУДОЖНІ ЗАСОБИ ЇХ ТВОРЕННЯ

ОБРАЗ ПРИРОДИ

На все життя О. Довженко зберіг у своєму серці образ ріки дитинства, яку він називає зачарованою. «А на Десні краса! Лози, висип, кручі, ліс — все блищить і сяє на сонці. Стрибаю я з кручі в пісок до Десни, миюся, п'ю воду. Вода ласкава, солодка. П'ю ще раз, убрівши по коліна і витягнувши шию, як лошак, потім стрибаю на кручу і гайда до сінокоосу. І вже я не ходжу, а тільки літаю, ледве торкаючись луку. Вбігаю в ліс — гриби. У лози — ожина. В кущі — горіхи. В озері воду скаламучу — риба».

Така поліфонічна картина незайманих багатств природи дивує і чарує читача, особливо сучасного. Письменник же не лише відтворює красу улюбленої річки та її берегів, а й утверджує взаємозв'язок людини і природи як необхідну умову духовності, показує благотворний вплив природи на людські розум і почуття, особливо дитячі.

Спостережливий, наділений почуттям прекрасного, Сашко з літа в літо бачив, якими барвами вигравав город, і вбирав ті кольори й запахи у свою чутливу душу: «...огірки цвітуть, гарбузи цвітуть, картопля цвіте. Цвіте малина, смородина, тютюн, квасоля. А соняшника, а маку, буряків, лободи, кропу, моркви!» Знав, яка рослина як пахне і який смак має квітка. Хлопчик любив усе в природі: «пташиний щебет у саду і в полі. Ластівок любив у клуні, деркачів — у лузі. Любив плескіт води весняної. І жаб'яче ніжно-журливе кумкання в болоті, як спадала вода весняна».

Картинами неповторної природи наповнена вся кіноповість «Зачарована Десна». Це і описи повені, сіножаті з «фамільною вороною», і змалювання собак, коней, і полювання дядька Тихона, і ще безліч перлинок — міні-пейзажів на зразок: «Дивлюся у воду — місяць у воді сміється», «чумацький віз тихо рипить піді мною, а в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу» чи «хмари по небу плывуть вибагливо й вільно і, плывучи в просторах голубих, вчиняють битви і змагання...»

ОБРАЗ ОПОВІДАЧА. ДЖЕРЕЛА СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ПИСЬМЕННИКА ТА ЙОГО ТАЛАНТУ

Як ми знаємо, оповідач у кіноповісті — то малий Сашко, то літній митець Довженко. І їхні розповіді органічно переплітаються навіть у характеристиках героїв.

Так, хлопчик любить батька за працьовитість і красу, а зрілий письменник відзначає, що зневажав батько начальство і царя, любив гостре, влучне слово, розумів такт і шанобливість. На образі Сашка простежуються шляхи формування особистості письменника і його таланту. Одне з таких духовних джерел — це, безумовно, краса природи. Але найсильніший, на наш погляд, фактор — краса людської праці.

З дитинства Сашко був оточений людьми, що не мислили свого життя без праці. Батько, мати, дід, односельці — хлібороби та косарі багато справ переробили за своє життя. І робота для них була не тільки необхідністю, а й потребою для душі. Хлопчик спостерігав також, як трудяться бджоли, співчував коням, яким доводилося тяжко працювати, трудився й сам. Перші мозолі з'явилися на дитячих руках ще тоді, коли малий ходив у тютюні, мов у лісі. А взірцем працьовитості завжди були найближчі люди. Батько Сашка «скільки... землі впорав, скільки хліба накосив! Як вправно робив, який був дужий і чистий!»

Невтомною трудівницею була й мати, яка любила «саджати щонебудь у землю, щоб проізросло». Дід Семен «пахнув... теплою землею і трохи млином», мав сухі натруджені руки, якими вмів ловити линів без всяких рибальських приладь. Особливо захоплювався Сашко роботою дядька Самійла — косаря. Він «орудував косою, як добрий маляр пензлем, — легко і вправно. Коли б його пустили з косою просто, він обкосив би всю земну кулю...» То ж недаремно в ранньому дитинстві для О. Довженка найкращою музикою була музика праці: «Коли тихого вечора, десь перед Петром і Павлом, починав наш батько клепати косу під хатою в саду, ото й була для мене найчарівніша музика».

На все життя зберігає письменник почуття сорому за тих, хто в гарячу косовицю обирає собі поблизу місце відпочинку, вважає це нетактовним: «...мені й досі так соромно відпочивати там, де працюють люди».

Маленький Сашко дитячим чутливим серцем розумів, що батькам жилося нелегко, та не міг пояснити причин. А ставши дорослим, з сумом згадував: «Було в минулому житті моїх батьків занадто багато неладу, плачу, темряви й жалю... Всі прожили свій вік нещасливо, кожен по-своєму — і прадід, і дід, і батько з матір'ю». Він завжди помічав, що в очах у батька повно смутку через «тяжкі кайдани неписьменності і несвободи». Та не дивлячись ні на що, уроки людяності й доброти хлопчик одержував саме від своїх рідних.

Від батька Сашко перейняв шанобливість до старших, працьовитих і чесних людей. Тому не хоче знімати шалки перед хитрим крамарем Масієм, не співчуває старцю Холоду, якого й батько не любив «за марно погублену силу чи за пропащий богатирський голос». І навпаки, любив, як і батько, старця Кулика за талант до пісень.

Петро Довженко безкорисливо рятував людей від повені, і його син допомагав гребти так, що було «жарко од труда і весело».

Ніжності вчився Сашко у матері. Проводжаючи його з батьком та дідом на косовицю, вона зозулею «кувала розлуку».

А скільки мудрості й доброти було в дідові Семенові! Хлопцеві подобалося, як, показавши дорогу незнайомому подорожньому, дід хвилинку мовчав, а потім зітхав і казав: «Добра людина поїхала, дай їй бог здоров'я». Дід був прекрасним оповідачем. Своїми казками він просто заворожував онуків: «...ми переставали дихати і бити комарів на жижках і на шиї, і тоді вже комарі нас поїдом їли, пили нашу кров, насолоджуючись, і вже давно вечір надходив, і великі соми вже скидалися у Десні між зірками, а ми все слухали, розкривши широко очі, поки не повергались у сон у запашному сіні...» Видно, талант майстерно розповідати у О. Довженка спадковий. У прадіда Тараса «голос... був такий добрий, і погляд очей, і величезні, мов коріння, волохаті руки були такі ніжні, що, напевно, нікому й ніколи не заподіяли зла на землі, не вкрали, не вбили, не одняли, не пролили крові. Знали труд і мир, щедроти і добро».

Малого Сашка від перших літ оточував неповторний світ народних вірувань, традицій і звичаїв. Особливо поетично змальовує Довженко обряд колядування.

«— Пустіть колядувати! — чую голос дівочий знадвору.

Я — зирк у вікно: то не повний місяць з зоряного неба засвітив у хату перед Новим роком. В маленькім віконці, якраз проти печі, рожевіє на морозі дівоче лице». Мати дозволяє і просить заколядувати Сашкові, бо колядки й щедрівки суворо персональні — кожному членові сім'ї, кожному станові (чи дівчині, чи молодиці, чи вдовиці, чи сиротині). І ось уже Сашко — не Сашко, а молодець, який ходить по торгу та продає свого старого коня, а кінь просить не продавати і згадати, як разом билися з ордою, виручали один одного. Тоді хлопець вирішує ніколи не продавати свого товариша — коня. А сивий митець зазначає: «Так і не продав я його по сей день. Ой коню, коню, не продам я тебе. Як би часом не було мені трудно, як турки й татарове не обступали на торгу мене, не розлучуся з тобою ні за яку ціну». Йдеться ж тут, звичайно, про вірність своєму народові і про все те, що дороге письменникові, як і оцей звичай колядувати людям на Новий рік.

Отже, філософськи осмислюючи дитячі роки, О. П. Довженко доходить висновку, що саме тут криються джерела становлення його як особистості, тут криниця його таланту митця. Наддеснянські хлібороби навчили його, ще малого, трудитися, поважати старших, розуміти і цінувати прекрасне, любити людей і свою землю, творити добро. Завдяки чарівній Десні і рідним людям він впродовж усього життя «не втрачав щастя бачити... зорі навіть у буденних калюжах на життєвих дорогах».

Темою кіноповісті «Зачарована Десна» є сповнена радощів і смутку щира сповідь письменника про своє дитинство, про кровний зв'язок з народом і рідною землею.

Заклик любити життя, цінувати й берегти все те прекрасне, що робить людину духовно багатою та щасливою, не забувати, якого ти кореня і що тобі дав твій народ, батьки, щоб ти став їх гідним сином, — така ідея кіноповісті.

У публіцистичному відступі звучить гнівний осуд фашизму, війни.

Якщо брати в широкому плані, то прочитується й ідея вічності життя, вічності людського роду й народу, який нетлінним пройшов через страхітливі випробування далекого й не дуже далекого минулого.

ОСОБЛИВОСТІ ХУДОЖНЬОЇ ФОРМИ

Кіноповість «Зачарована Десна» складається з об'єднаних між собою місцем дії і героями маленьких оповідань про дитинство хлопчика Сашка і публіцистичних та ліричних письменницьких відступів.

Значне місце тут відведене описам природи. Усі вони динамічні. Немає у творі жодного статичного і не оживленого присутністю людини пейзажу. У них завжди діє або сам Сашко — мрійник і фантазер, або хтось із його рідних чи знайомих. Птахи, тварини, зорі, трави — все говорить чи принаймні розуміє мову людей. «Справді, два деркачі, що почали перегукуватися в траві над Десною, раптом притихли, немов почувачи, що мова йде про їхню деркацьку долю». Або: «О! Вже кудьгає... — кричало було стара качка своїм каченяткам. — Киш у ситняк!» (с. 70)

Сашко живе разом з усім, що оточує його: «Я пливу за водою, і світ пливе наді мною, пливають хмари весняні — весело змагаються в небі, попід хмарами лине перелітне птаство — качки, чайки, журавлі. Летять чорногузи, як чоловіки у сні. І плав пливе. Пропливають лози, верби, в'язи, тополі у воді, зелені острови».

Твір пройнятий народним гумором. Згадаймо, як хлопчик іде «шанувати великих людей», епізод із освяченням пасок або опис «собачого артиста» Пірата. Підсміюється, але дуже тактовно, автор і над релігійними переконаннями своїх односельців: «Самого ж бога не те щоб не визнавали, а просто з делікатності не наважувались утруждати безпосередньо. Повсякденні свої інтереси прості люди хорошого виховання, до яких належала і наша сім'я, вважали по скромності недостойними божественного втручання».

Тому з молитвами звертались до дрібніших інстанцій, до того ж Миколая, Петра та інших».

✓ Кіноповість «Зачарована Десна» відзначається всепроникаючим ліризмом. Це досягається широким вживанням народнопісенних зворотів, фольклорних образів-символів: «Коло хати мати-зозуля кує мені розлуку. Довго-довго, не один десяток років буде проводити мене мати, дивлячись крізь сльози на дорогу, довго хреститиме мені слід і стоятиме з молитвами на зорях вечірніх і ранішніх, щоб не взяла мене ні куля, ні шабля, ні наклеп лихий», «Із стріх вода капле, із стріх вода капле...».

Форма звернення оповідача створює враження причетності і читає до описуваного: «Але сідаймо ще раз у вербові човни, прошу вас. Візьмемо весла ясеніві і вернімось на Десну...».

Твір багатий різноманітними художніми засобами.

Так, тютюн для Сашка цвів поповими ризами, кукурудза нагадувала стрункі тополі. Отця Кирила батько втяг, «як сома в свій ковчег до корів і овечок», кашель у дідових грудях клекотів, мов лава у вулкані. Як бачимо, порівняння увиразнюють зображені предмети і картини, роблять їх зримими і водночас розкривають оригінальність бачення героєм навколишнього світу. Вже в ранньому віці майбутній митець виявив у себе здатність порівнювати: «Все жило в моїх очах двоїстим життям. Все кликало на порівняння, все було до чогось подібне, давно десь бачене, уявлене й пережите».

Не можна обійти увагою й специфічні довженківські гіперболи. Ось Сашко слухає колядки, в яких дівчата «...довго й повільно, ніби линуци в безмежну далечінь часу, на сімсот, може, літ виспівують мені талан». Або бійка на сінокосі. До реальних подій уява хлопчика домальовує фантастичне: «Вже замахнувся дід на Самійла сокирою... Тоді я не витримував і затуляв очі, а вони рубали один одного сокирами, як дрова. Кров лилася з них казанами...».

Це очевидне перебільшення виправдане всім змістом твору, в центрі якого знаходиться Сашко з його фантастичним сприйняттям навколишнього світу.

Притаманний письменникові і такий прийом, як контрастне зображення подій і явищ. Пригадаємо, як в один день у хаті Довженків народжується дитина і помирає прабабуся Марусина. Або монолог-міркування Сашка про приємне та неприємне, де так достовірно передано дитяче сприйняття світу. Зображені контрасти спонукають читача до філософських роздумів про сенс людського буття.

Слід відзначити реалізм автора у зображенні побутових деталей. Наприклад, описуючи буяння городини й саду, письменник зауважує, що у завжди напівголодних дітей, які поласують фруктами, «цілий день живіт як бубон». Реалістично описує він свою хату, схожу на «стареньку білу печерицю», тісну для великої сім'ї, кар-

тини монастирів у ній і особливо картину «страшного божого суду», не забувши сказати, що «її мати купила за курку на ярмарку на страх лютим своїм ворогам — бабі, дідові і батькові». Реалістичні і разом з тим трагічні опис смерті чотирьох Сашкових братів від епідемії, затоплення повінню села та багато інших сцен та епізодів.

У публіцистичному відступі письменник, розповідаючи про нелюдські злочини фашистів, ніби кидає світові глибоко хвилюючі й пристрасні слова: «Горів і я тоді у тім вогні, загинув усіма смертями людськими, звірячими, рослинними: палав, як дерево чи церква, гойдався на шибеницях, розлітався прахом і димом од вибухів катастрофічних». Це метафоричне висловлювання виростає до глибокого символу. За словами критика Ю. Барабаша, саме тут видно «злиття художника зі своїм народом, яке визначає глибоку народність його [О. Довженка] творчості».

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які особливості у порівнянні з повістю наклав на «Зачаровану Десну» жанр кіноповісті?
2. Які позитивні риси характеру відзначає письменник у своїх родичів і які негативні? Як він ставиться до негативного і в цілому оцінює людину?
3. Які фактори впливали на формування світогляду й характеру письменника?
4. Які свої світоглядні помилки відобразив письменник у повісті?
5. Що вкладає письменник у такі свої висловлювання: «Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє», «бачити... зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах», «сила страждання вимірюється не так гнітом зовнішніх обставин, як глибиною потрясіння», «бездоганність людська є в більшій мірі ділом удачі й щастя, аніж наслідком чеснот»?
6. Що мав на увазі О. Довженко, описуючи дівоче колядування та пісню про молодця Сашечку і його коня: «Так і не продав я його по сей день. Ой коню, коню, не продам я тебе. Як би часом не було мені трудно, як турки і татарове не обступали на торгу мене, не розлучуся з тобою ні за яку ціну»?
7. Батько привів малого Сашка до школи. Учитель, попитавши його, сказав: «Не развитый!» Чи дійсно це так?
8. Якому творчому методу чи методам надає перевагу письменник у «Зачарованій Десні»?
9. Що взяв Довженко зі свого дитинства в далеку мандрівку життя і що взяли б ви?